ISTORIA TOTALITARISMULUI ÎN SECOLUL XX

Prof. univ. dr. **GHEORGHE ONIŞORU**

Obiective

Cursul abordează o problemă de mare importanţă, cea a fenomenului totalitar. Principalul avantaj rezidă în faptul că subiectul este bine tratat de literatura de specialitate, atât sub latura lui teoretică, cât şi în privinţa abordărilor punctuale. Totuşi, necesitatea unui astfel de curs se justifică cu atât mai mult în România tocmai datorită faptului că ţara noastră a experimentat ambele fenomene totalitare: de dreapta şi de stânga, motiv pentru care cazul românesc va beneficia de o atenţie specială.

Totalitarismul – o abordare teoretică

Istoria omenirii a cunoscut, din cele mai vechi timpuri, dictatura. Epoca contemporană a adus ceva nou şi anume factorul ideologic. Numeroşi specialişti consideră, de altfel, că elementul politic de maximă importanţă al timpurilor noastre îl constituie tocmai un regim de tip totalitar. Totul se bazează pe elemente simple la bază, definite genial de lordul Acton atunci când scria că:

„Orice putere corupe, puterea absolută corupe în mod absolut."

Pentru a rămâne pe aceleaşi coordonate introductive ale discuţiei noastre, considerăm că este momentul potrivit pentru a sublinia şi observaţia vizionarului George Orwell:

„Cine controlează trecutul, stăpâneşte viitorul."

Autorul celebrelor romane *1984* şi *Ferma animalelor*, adevărate manifeste antitotalitare, surprinde una din laturile fundamentale ale fenomenului. El nu face decât să confirme teoria lui Jean Jacques Rousseau potrivit căreia înainte de a caracteriza un mecanism de guvernare trebuie avute în vedere o serie de elemente ce caracterizează fiecare popor în parte şi anume istoria, obiceiurile, religia, baza economică şi, desigur, nivelul de educaţie. În fine, pentru a înţelege şi mai bine apelul la citatele din lordul Acton şi George Orwell, vom arăta că un politolog de talia lui Jean François Revel atrăgea atenţia asupra faptului că:

„Cea dintâi dintre toate forțele care conduc lumea este minciuna."

Un remarcabil observator al fenomenului totalitar în veacul XX, de altfel unul din marii gânditori ai secolului, Raymond Aron, era de părere că regimul nu devine totalitar printr-o chemare progresivă, ci el pleacă de la o intenție originală, anume dorința de a transforma în mod fundamental ordinea existentă în funcție de o ideologie. Astfel, introducem în discuție un alt element de bază al totalitarismului.

Este interesant de subliniat faptul că ideologia a fost dominată de teroare. Spre deosebire însă de revoluția franceză, care prin dictatura iacobină poate fi considerată un prototip al terorii totalitare, în regimurile comuniste ori fasciste nu se mai urmărea doar exterminarea adversarului, ci ea devenea chiar o metodă de guvernare.

Dacă ar fi să apelăm la istorie, am observa faptul că dictatura comunistă, de exemplu, își trage esența încă de la Babeuf. Analiștii consideră că prima tentativă de instaurare a comunismului utopic cu ajutorul puciului public ar fi tocmai *conspirația egalilor*. De atunci apare și sintagma *dictatura proletariatului.* Jean François Revel ne scutește însă de o analiză mai aprofundată asupra cauzelor care au dus la apariția fenomenului, ca și la eșecul lui. Reputatul politolog observa cu temei:

„Utopiile mor așa cum se nasc, fără o cauză reală."

Pentru a caracteriza fenomenul totalitar, Raymond Aron a oferit, în excepționala analiză *Démocratie et totalitarisme*, un tablou care cuprinde un număr de cinci elemente. Întrucât acesta a devenit, oarecum, clasic îl prezentăm în continuare și noi:

1. Drumul spre totalitarism începe cu *involuția* spre un partid care monopolizează viața politică.
2. Acesta este animat de o ideologie care devine adevăr oficial de stat, ceea ce îi conferă o autoritate absolută.
3. Pentru a răspândi acest adevăr, statul își rezervă monopolul mijloacelor de forță și de persuasiune.
4. Majoritatea activităților economice și profesionale sunt subsumate statului și devin chiar o parte a statului.
5. Toate activitățile statului sunt supuse ideologicului, astfel că un fapt economic devine automat și ideologic.

Pe aceleași coordonate cu Raymond Aron se situează un alt specialist de marcă, sovietologul Leon Poliakov. La rândul său, discutând pe marginea modelului oferit de politologul francez, acesta găsește tot cinci elemente principale caracteristice pentru fenomenul totalitar, respectiv:

1. Totalitarismul intervine într-un regim controlat de un singur partid.

2. Partidul unic este animat şi armat cu o ideologie ce este adevăr de stat şi îi conferă deci autoritate absolută.

3. Pentru aceasta statul îşi rezervă monopolul asupra mijloacelor de forţă şi de persuasiune. Întreaga activitate mass-media este controlată de stat.

4. Statul controlează majoritatea activităţilor economice şi profesionale, care datorită rolului ideologicului devin şi ele adevăr oficial.

5. O greşeală în activitatea economică sau profesională este simultan una ideologică. De aici politizarea şi ideologizarea, intervenţia statului poliţist şi creşterea rolului serviciilor secrete.

După cum se poate observa, în fapt atât Raymond Aron, cât şi Leon Poliakov, în consonanţă cu majoritatea specialiştilor, cad de acord că pentru a vorbi de regim totalitar avem nevoie de cel puţin câteva elemente esenţiale, respectiv de partidul unic, de ideologie, de planificare şi, bineînţeles, de teroare.

Un astfel de sistem odată născut, după cum observa cu justeţe Isaac Deutscher, pe măsură ce devine stabil şi permanent, capătă propria dinamică. Discutând pe marginea acestor elemente de bază, un alt sovietolog recunoscut pentru profunzimea analizelor sale, Alain Besançon, va atrage atenţia asupra faptului că ideologia nu este un mijloc al totalitarismului, ci dimpotrivă că totalitarismul este consecinţa politicului, încadrarea în viaţa socială a ideologiei, care apare, în mod cronologic şi logic, prima.

Istoria a consemnat că instaurarea unui regim de tip totalitar se poate produce printr-o multitudine de căi, deci că nu există un model absolut. Dacă Lenin a ajuns la putere în urma unei revoluţii, Hitler şi-a asumat controlul deplin asupra Germaniei după de a câştigat alegerile din 1933. Interesantă este însă trista remarcă pe care o făcea Nichifor Crainic, el însuşi o figură remarcabilă, teoretician al dictaturii de dreapta, victimă a comunismului:

„Revoluţia vine întotdeauna în numele unor principii raţionale, dar până la statornicirea lor se dezlănţuie pasiunile, şi pasiunile primului moment nu stau să aleagă."

Am dori să mai remarcăm alte două observaţii generale, de ansamblu, asupra subiectului în discuţie. Prima se referă la faptul că regimurile totalitare deşi nu se declară infailibile au găsit totuşi o supapă uşor de controlat pentru a scădea presiunea pusă pe sistem de cei nemulţumiţi.

Este vorba despre o recunoaştere periodică (fără ca intervalul să fie constant) a greşelilor trecutului. Aici se impun însă două accente: acestea au fost săvârşite de foştii conducători şi nu există nici o garanție că ele nu se vor mai repeta.

Cealaltă observație are în vedere vârsta la care s-au lansat în politică „clasicii" totalitarismului. Hitler, Mao, Mussolini sau Stalin au intrat de tineri în tumultul activismului, primii trei având chiar de suferitla debutul carierei.

În privința sfârşitului sistemelor totalitare credem că Jean François Revel are dreptate atunci când atrage atenția că slăbiciunile unui sistem nu conduc automat la căderea lui dacă nu există o forță capabilă să exploateze momentul. În acest sens, prăbuşirea Uniunii Sovietice este un argument solid. Desigur însă că, şi la acest capitol, nu există un scenariu general valabil, specificul național şi contextul internațional având un cuvânt important de spus.

Comunismul

După cum arătam deja, comunismul şi fascismul (fiecare cu nuanțele de rigoare) şi-au pus amprenta asupra secolului XX. Prin durata fenomenului şi implicațiile sale, inclusiv „războiul rece", comunismul deține prim-planul.

Sovietologul G. R. Urban observa într-o analiză pertinentă, pe bună dreptate, că esența oricărui sistem comunist o constituie conducerea monopolistă a societății de către partid. Pentru explicarea doctrinei sovietice se poate apela la un silogism cât se poate de logic:

1. Pentru asigurarea bunăstării omenirii este necesară victoria proletariatului.
2. Aceasta depinde de instaurarea dictaturii Partidului Comunist.
3. Dictatura proletariatului poate funcționa doar prin dictatura liderilor.

Acest model poate fi completat având în vedere dictatura comunistă. Potrivit ideologiei partidului, în special cu referire la Partidul Comunist al Uniunii Sovietice, corolarul revoluției ar fi trebuit să însemne trecerea de la socialism la comunism şi dispariția statului.

Revoluția bolşevică din Rusia anului 1917 constituie prototipul revoluției comuniste, care a condus la proclamarea primului stat socialist din istorie, Uniunea Sovietică. Aici trebuie avută în vedere contribuția teoretică a lui Lenin, care a ştiut să exploateze atât condițiile oferite de primul război mondial, cât şi slăbiciunile regimului țarist. Printr-o analiză

pertinentă, Lenin i-a contrazis pe Marx şi Engels şi a tras concluzia că socialismul poate să învingă în cea mai slabă verigă a „lanţului capitalist". La acest capitol este de subliniat legătura care există între Rusia ţaristă şi cea sovietică. Într-o analiză remarcabilă, Alain Besançon relevă existenţa în acest caz a două tipuri de relaţii: normale şi excepţionale.

Dacă în prima categorie intrau spaţiul geografic, efectivul uman şi organizarea socială (întrucât, observa politologul francez, ţărănimea, muncitorimea şi intelectualitatea nu puteau fi lichidate prin decret), relaţiile de tip excepţional oferă explicaţii interesante. Astfel, este vorba despre un anume mod de recurs la istorie atunci când este judecat faptul sovietic, prin invocarea trecutului ca martor într-un proces în care nu s-a căzut de acord asupra materialităţii faptelor. Tot Besançon atrage atenţia că justificarea prezentului sovietic se făcea prin apelul la patru „legende":

- vechiul regim;
- revoluţia;
- contrarevoluţia;
- socialismul.

Revoluţia bolşevică a degenerat destul de repede în teroare, fapt care nu este unic în istorie (exemplificarea clasică fiind dictatura iacobină), dar care dă de gândit dacă observăm că revoluţia din octombrie s-a soldat cu o mie de morţi, în timp ce numai în anii marii terori au murit milioane de oameni. Poate că Stalin nu făcea decât să pună în practică gândirea lui Lenin care susţinea că este imposibil ca revoluţia să reuşească fără teroare.

De altfel, instaurarea unui regim totalitar este imposibilă fără a corela teroarea şi îndoctrinarea, pentru că, după cum atrăgea atenţia Nikolai Berdiaev:

„Marxismul crede că binele se înfăptuieşte pe cărările răului şi ale beznei."

Un rol extrem de important l-a avut Partidul Comunist al Uniunii Sovietice, care, după cum au atras deja atenţia specialiştii, nu este un fenomen politic, ci chiar motivul sistemului de conducere. Partidul avea în frunte activiştii sau cadrele care constituiau, potrivit lui Stalin, „fondul de aur". Rolul principal îl avea însă nomenklatura.

Autorul unei monografii clasice asupra fenomenului, Michael Voslensky, este de părere că dictatura nomenklaturii conduce la o subordonare a statului care nu face decât să-i reproducă opţiunile şi ordinele. Astfel, toate posturile importante din instituţii sunt ocupate de membrii

nomenklaturii. Însă, şi în interiorul acesteia exista o ierarhizare bazată pe liste. Este vorba de trei tipuri:

- a funcţiilor;
- a candidaţilor la funcţii;
- de rezervă.

Astfel, totul era în mâna partidului, el era cel care repartiza slujbe şi distribuia privilegii. Acestea erau din cele mai diverse, de la deplasările peste hotare, la atribuirea de maşini şi accesul la magazinele cu circuit închis, facilităţi prin care membrii nomenklaturii îşi demonstrau superioritatea faţă de restul societăţii.

În plan economic, dictatura comunistă se baza pe centralism, plan şi industrializare rapidă (uneori chiar forţată). Întreaga activitate industrială, agricolă, comercială ş.a.m.d., se desfăşura sub strictul control al conducerii partidului care decidea ce şi cât să se producă. Desigur, de cele mai multe ori, fără a interveni reglajul pieţei, al cererii şi ofertei, domina latura de acumulare în dauna consumului, efectul fiind scădea nivelului de trai tocmai într-o societate care clama grija faţă de popor.

Latura socială este oferită de celebra „luptă de clasă". Aceasta se baza de rolul conducător atribuit în teorie clasei muncitoare, care îşi găsea principalul aliat în ţărănime, intelectualitatea şi restul profesiunilor liberale situându-se la periferia interesului partidului. Însă, cu toate acestea, deşi comunismul s-a dovedit a fi un sistem puternic ca stat şi ca aparat represiv, el a fost incapabil să creeze o societate viabilă.

Există numeroase opinii privind cauzele prăbuşirii sistemului în Uniunea Sovietică. Jean François Revel consideră că Gorbaciov atunci când a dorit să salveze socialismul prin reforme nu a făcut decât să-i pună capăt. Aceasta pentru că slăbiciunea decisivă a fost generată de eşecul intern, economic în primul rând. Aici Revel crede chiar că totul putea fi grăbit dacă statele democratice ar fi forţat nota:

„Occidentul nu doar că nu l-a crezut posibil, sau că l-a văzut vremelnic şi superficial, dar a şi încercat de mai multe ori să-l remedieze! Fără ajutorul economic occidental, fără indulgenţa Occidentului faţă de represaliile politice cele mai atroce, pe scurt, fără incapacitatea Occidentului de a specula fragilitatea inerentă a sistemelor comuniste, prăbuşirea acestora s-ar fi produs mult mai devreme."

Un punct de vedere interesant oferă un alt specialist de marcă, istoricul francez François Furet, în *Trecutul unei iluzii*:

„Şi totuşi comunismul s-a autodistrus. Ne-o demonstrează şi un alt semn, ulterior căderii sale: nu mai rămân după el decât oamenii

care, fără să fi fost învinşi, au trecut de la o lume la alta, reconvertiți la alt sistem, partizani ai economiei de piață şi ai alegerilor libere, sau reciclați în naționalism."

În fine, am apela şi la un citat din Michael Voslensky care surprinde cu exactitate, vizionar am putea spune, urmările căderii comunismului în Europa:

„Totalitarismele, dictatura nomenklaturii, nu sunt urmate nici de himere, nici de societăți imaginare produse ale unei ideologii. Ele vor fi urmate de o formă de societate bine cunoscută: democrația parlamentară."

Dacă modelul de bază al comunismului l-a oferit Uniunea Sovietică, după cel de-al doilea război mondial fenomenul a cunoscut o lărgire considerabilă a ariei sale. În primul rând, aplicând crezul lui Stalin potrivit căruia Armata Roşie poate fi un propagandist mai bun decât Kominternul, Kremlinul a reuşit să impună regimuri de tip comunist în mai multe state est-europene, care s-au menținut atât timp cât Uniunea Sovietică s-a dovedit viabilă ca şi construcție politică. Este vorba despre Albania, Bulgaria, Cehoslovacia, Republica Democrată Germană, Iugoslavia, Polonia, România şi Ungaria. De remarcat că perioada 1947-1989 a fost marcată de evenimente care au demonstrat că populația din „lagărul sovietic" est-european nu acceptă cu uşurință sistemul impus de Moscova. Amintim aici doar momente semnificative, precum revolta ungară din 1956, grevele din Polonia care au culminat în 1980 cu formarea sindicatului liber *Solidaritatea*, „primăvara de la Praga" din 1968, ridicarea zidului Berlinului şi, ca un corolar, revoluția din decembrie 1989 din România.

Tot după război, Asia a devenit un câmp de afirmare pentru comunism. Aici modelul de bază a fost cel chinez, partidul condus de Mao Tze-dun (Zedong) reuşind să se impună după un lung război civil o dată cu proclamarea Republicii Populare Chineze la 1 octombrie 1949. Forțele naționaliste conduse de Cian Kai-Shi au fost nevoite să se refugieze în insula Taiwan. Fenomenul comunist chinez rămâne în actualitate, supraviețuind căderii Uniunii Sovietice. Cu precădere ultimele evoluții din China, reformele economice derulate sub lozinca „o țară, două sisteme", vor face obiectul a numeroase studii şi vor oferi, cu siguranță, multe surprize şi dezbateri aprinse. De asemenea, va fi interesant de văzut cum se va acomoda acest regim la realitățile debutului de secol.

Tot în Asia, Coreea de Nord şi Vietnam se construiesc încă regimuri de tip comunist, după cum Cuba lui Fidel Castro reprezintă încă

idealul comunist în America. Nu au lipsit astfel de experimente nici pe continentul african, aici totul fiind complicat şi de lupta pentru proclamarea independenţei fostelor colonii, mai ales a celor portugheze. Cu toate acestea, se poate considera că, exceptând China, care prin imensul potenţial uman cu toate problemele aferente ce decurg de aici, este un exemplu demn de urmărit, ideea comunistă în varianta ei clasică nu mai are şanse de succes. Desigur însă că nu este exclusă orice evoluţie, cunoscut fiind faptul că orice sistem politic se poate adapta şi perfecţiona în condiţii propice.

Fascismul

O altă dimensiune a fenomenului totalitar a constituit-o fascismul, cu formele lui de manifestare din Italia, una clasică am putea spune, Germania – nazismul, precum şi din alte state europene, între care Spania, Portugalia, Ungaria, Croaţia, Norvegia etc. Pentru specialişti nu sunt lipsite de interes nici evoluţiile din Japonia. De altfel, între Germania, Italia şi Japonia se va forma o alianţă militară şi politică, Axa, care va sta la baza agresiunilor ce vor declanşa cel de-al doilea război mondial.

Fenomenul s-a născut în Italia, iar numele său este indisolubil legat de numele lui Benito Mussolini. Un reputat analist al fenomenului, F. W. Deakin, atrăgea însă atenţia asupra unui fapt deosebit de important atunci când privea retrospectiv fenomenul:

„Fascismul italian nu a reuşit niciodată să devină totalitarism şi destinul său a fost decis finalmente de enclavele în care, timp de 20 de ani, nu a reuşit să pătrundă: curtea, armata, societatea civilă şi chiar poliţia."

Tabloul general al Italiei anului 1917 este unul confuz. Pe fundalul unor nereuşite evidente pe front au loc manifestaţii şi agitaţii bolşevice. La 13 august, la Torino, la o adunare se va striga deja *Trăiască Lenin*, după care s-a declanşat greva generală. În timpul verii lozinca *Toată puterea în mâna sovietelor* este una tot mai des auzită, deşi intervenţia armatei duce la înăbuşirea grevei generale cu preţul a 50 de morţi. Este tabloul care permite debutul politic al lui Benito Mussolini.

Fiu al unui militant socialist, el însuşi membru în Partidul Socialist, Mussolini părăseşte partidul în 1914 pronunţându-se pentru intrarea Italiei în război, contrar dispoziţiilor date de Internaţionala Socialistă. El se va manifesta ca un jurnalist de talent, dând dovadă şi de calităţi de tribun, fiind, în acelaşi timp, un actor înnăscut. Reuşeşte să se evidenţieze în dauna comuniştilor, mai ales prin accentul pe care îl pune pe termenul *naţiune*.

În martie 1919, la Milano, deci tot în nordul dezvoltat, Mussolini pune bazele *Fasciilor italiene de luptă*. Este prilejul cu care el va face o declarație fulminantă:

„Ne vom permite luxul să fim aristocrați și democrați, conservatori și progresiști, reacționari și progresiști, legaliști și ilegaliști, urmând circumstanțele de timp, loc și împrejurări."

Totuși, bilanțul nu este unul grozav la finele anului. Fasciile numărau doar 17.000 de membri în toată Italia. Explicația rezidă în faptul că exaltarea naționalistă și tema revanșei era captată de Gabriele d'Annunzio. Din acest motiv Mussolini se va afla la un pas de a renunța la luptă, luând în calcul chiar ipoteza emigrării ori soluția de a începe să scrie romane.

Totuși, în1920, situația se va schimba. Italia era, practic, în pragul revoluției bolșevice. Marile proprietăți agrare erau ocupate cu forța de țărani, care formau cooperative, în timp ce muncitorii puneau stăpânire pe fabrici. Ceea ce a lipsit Italiei în acel moment a fost un Lenin, respectiv un lider autentic al revoluției. Mai mult, armatanu a căzut în plasa bolșevică, controlând situația și oferind victoria „reacțiunii", forțelor conservatoare. Este momentul intervenției fasciilor împotriva bolșevismului, astfel că la începutul lui 1922 Mussolini conducea circa un milion de oameni și mișcarea lui se transformă în partid de masă.

Benito Mussolini exploatează la maxim situația și, în octombrie 1922, organizează marșul asupra Romei în fruntea a circa 40.000 de „cămăși negre". Efectul este imediat. La 30 octombrie, regele Victor Emanuel III îl desemnează pe Mussolini în fruntea guvernului pentru a stopa prelungita criză parlamentară.

Din acest moment, având la dispoziție birocrația și întregul aparat de stat, Mussolini începe să-și consolideze pozițiile. În 1923 el crea milițiile fasciste și Marele Consiliu Fascist. Succesul este deplin în 1925. În iunie, liderul socialist Giaccomo Matteotti atacă dur metodele fasciste motiv pentru care după câteva zile este asasinat. La 24 decembrie, Mussolini era deja pregătit să schimbe titlul de președinte al Consiliului în cel de șef al guvernului, asumându-și puteri autoritare, mult lărgite. Practic, dictatura era instaurată.

Un rol esențial l-a jucat poziția favorabilă a regelui Victor Emanuel III față de fascism, precum și cea a Vaticanului. În schimb, în 1929, Mussolini introduce – conform acordului cu Statul Papal – învățământul religios în școli.

Statul condus de Mussolini era unul corporatist, autoritar şi regenerat. El va beneficia în primii ani de prestigiu internaţional, iar în plan intern nu vor lipsi succesele. Este echilibrat bugetul, se dezvoltă industria şi sunt ameliorate condiţiile de lucru ale muncitorilor. Mussolini iniţiază construirea de autostrăzi, fiind imitat de Hitler în Germania. El impune chiar un nou stil arhitectonic menit să individualizeze regimul fascist în istoria Italiei.

Pe măsură ce trece timpul se accentuează şi cultul personalităţii lui Mussolini, supranumit *Il Duce* (este un fapt comun în cazul adepţilor totalitarismului de dreapta în a-şi atribui astfel de titluri; de exemplu, Hitler era *führer*, Franco era *Caudillo*, Zelea Codreanu era *Căpitanul*). Au loc mari parade şi beţia puterii îl cuprinde pe conducător. Fascizarea societăţii se accentuează, iar lozinca *Mussolini are întotdeauna dreptate* spune totul. Un rol important îl are poliţia secretă O.V.R.A., precum şi tribunalele speciale înfiinţate după 1926. Totuşi, spre deosebire de Germania nazistă, nu se poate vorbi de o represiune masivă împotriva opoziţiei italiene.

Desigur, nu lipsesc marile teme caracteristice fenomenului totalitar, inclusiv rolul acordat femeii, care, la fel ca şi în Germania nazistă, este chemată să dea naştere la cât mai mulţi fii pentru patrie. Interesantă este şi relaţia dintre Mussolini şi Hitler, prima întâlnire dintre cei doi din iunie 1934, de la Veneţia, fiind un eşec. Abia după ce Ducele va decide, în august 1934, să ducă o politică externă mai agresivă, concretizată în declanşarea atacului din Etiopia, la 2 octombrie 1935, situaţia se va schimba. Faptul este confirmat de succesul celei de-a doua discuţii dintre Führer şi Mussolini, din septembrie 1937.

Modelul fascist italian a fost, în bună măsură, preluat şi perfectat în Germania. *Nazismul* este legat de numele lui Adolf Hitler. Născut la Braunau, la 20 aprilie 1889, el şi-a petrecut tinereţea la Viena până în 1913, după care a plecat în capitala Bavariei, München. Pe parcursul primului război mondial s-a înscris soldat voluntar şi a luptat pe frontul din Belgia unde s-a evidenţiat şi a fost decorat cu *Crucea de fier* şi avansat la gradul de caporal.

În octombrie 1918 este rănit pe front, îşi pierde temporar vederea, motiv pentru care este evacuat la Berlin. După capitularea Germaniei, se întoarce la München unde revolta bolşevică era în plină desfăşurare. Este terenul prielnic pe care Hitler începe să se manifeste acuzând „trădarea din noiembrie", „cuţitul pe la spate" înfipt armatei aflate pe front,

termenii din tratatul de la Versailles. Mai mult, el îşi poate manifesta deschis profundul antisemitism, găsind numeroşi adepţi gata să-i urmeze.

La 24 februarie 1920, la München, în faţa a două mii de persoane, Hitler anunţă înfiinţarea N.S.D.A.P. (Partidul Naţional Socialist al Muncitorilor Germani), la scurt timp alegând zvastica drept emblemă a mişcării, precum şi salutul *Heil*. La început, unul din aliaţii săi de bază va fi Ernest Röhm, cel care va înfiinţa secţiunile de asalt, S.A., ale partidului. Treptat Hitler îşi câştigă notorietatea în Bavaria.

Ţintind însă tot mai sus, în acest sens un rol important jucându-l modelul Ducelui, al cărui bust îl avea în birou, Hitler organizează, la 9 noiembrie 1923, puciul de la München. Împreună cu Hermann Göring, având şi sprijinul mareşalului Ludendorff, viitorul dictator al Germaniei va eşua, fiind arestat de autorităţi. Procesul se va transforma însă într-un succes pentru Hitler, motiv pentru care cazul este mutat la Leipzig. Condamnat la închisoare, el va fi eliberat destul de repede, în decembrie 1924.

De perioada scurtei detenţii este însă legată redactarea lucrării teoretice de căpătâi a nazismului, *Mein Kampf*. Conţinând şi o parte autobiografică, cartea dezvoltă o concepţie de istorie universală ce ar putea fi sintetizată în imaginea luptei cosmice dintre principiul binelui şi cel al răului. Evident, în viziunea autorului, germanii care erau principalii exponenţi ai rasei ariene, rasa „pură", întruchipau lucrarea Domnului, în timp ce evreii erau, desigur, exponenţii forţelor răului. Evreii nu erau singura „subrasă", alături de ei figurând negrii, slavii, mongolii etc. În privinţa obiectivelor politice imediate Hitler vorbea despre un război de revanşă, primul inamic vizat fiind Franţa în vederea unei reglări de conturi. O altă chestiune majoră, cea a spaţiului vital trebuia rezolvată prin extinderea spre est, *Drang nach osten,* în spaţiul euro-asiatic.

Visul lui Adolf Hitler a devenit realitate la 30 ianuarie 1933 atunci când preşedintele Oskar von Hindenburg l-a desemnat cancelar, motiv pentru care va depune jurământul de credinţă faţă de Republica de la Weimar. În foarte scurt timp planul lui Hitler s-a transformat în realitate. Un moment de maximă importanţă l-a constituit episodul incendierii Reichstagului de către comunistul olandez Marinus van der Lubbe la 27 februarie 1933. A doua zi, urmare apresiunilor exercitate de Hitler, bătrânul preşedinte Hindenburg a semnat un decret privind protecţia poporului şi statului german, care va deveni legea fundamentală a celui de-al treilea Reich. Ca efecte imediate amintim suprimarea libertăţilor individuale, a dreptului de reuniune şi asociere, a inviolabilităţii domici-

liului, a secretului poştei, precum şi a a drepturilor civile. A doua zi, Partidul Comunist German era scos în afara legii. Practic, majoritatea istoricilor consideră că „teroarea brună" a început atunci.

Un exemplu elocvent este constituit de „noaptea cuțitelor lungi", 30 iunie 1934. Atunci unul principalii săi colaboratori, Ernest Röhm, va fi asasinat, împreună cu alți colaboratori apropiați. Metoda va fi folosită şi pentru eliminarea cancelarului austriac Dolfuss, la 25 iulie 1934, episod ce a stârnit chiar protestele lui Mussolini.

La 2 august 1935 bătrânul preşedinte Hindenburg a murit. Din acest moment ultimul obstacol, chiar formal, din calea lui Hitler, a dispărut. El va promulga o lege potrivit căreia va cumula funcțiile de führer şi preşedinte, iar a doua zi armata îi jura credință din noua postură. Practic, nimic nu mai stătea în calea visurilor de mărire ale dictatorului. Tot ce a urmat, încălcarea sistematică a prevederilor tratatului de la Versailles, inclusiv declanşarea celui de-al doilea război mondial nu făceau decât să confirme viziunile din *Mein Kampf*. Este demn de menționat faptul că Hitler va fi însoțit în această aventură teribilă de o întreagă echipă care îi va transpune himerele în realitate. Abia cu prilejul procesului de la Nürnberg toți aceşti colaboratori vor reveni la realitate.

Italia şi Germania vor constitui modele de urmat şi pentru alte state europene. Amintim aici numele unor dictatori. Între aceştia, cei mai cunoscuți, poate şi datorită faptului că regimurile pe care ei le-au instaurat au supraviețuit celui de-al doilea război mondial, sunt generalul Franco din Spania şi portughezul Antonio Salazar. De o notorietate aparte s-a bucurat norvegianul Vidkun Quisling, numele său devenind sinonim cu cel al colaboraționismului. Au existat desigur şi alte inițiative, între acestea amintind falanaga lui Primo de Rivera din Spania, „Crucile cu săgeți" din Ungaria, Ante Pavelici şi ustaşii în Croația sau mişcarea legionară din România.

Întregul tablou se derulează pe fondul nemulțumirilor generate de situația existentă la sfârşitul primului război mondial în Europa, criza economică din anii 1929-1933 fiind şi ea generatoare de condiții propice pentru discursurile radicale. După venirea lui Hitler la putere în Germania, mai ales după ce el începe să încalce sistematic prevederile tratatului de la Versailles şi declanşează cel de-al doilea război mondial, o mulțime de imitatori.

După cel de-al doilea război mondial acest fenomen a dispărut practic, deşi în întreaga lume s-au instaurat numeroase regimuri dictatoriale. Ultimul deceniu consemnează însă o recrudescență a mişcărilor de

tip naționalist extremist în Europa, explicațiile fiind multiple şi fenomenul încă sub lupa politologilor.

Cazul României

Mişcările extremiste, fie ele de stânga ori de dreapta au jucat un rol important în România interbelică. Acestea au apărut şi s-au dezvoltat în cadrul oferit de democrația parlamentară burgheză, pe care mai apoi au negat-o. Explicațiile sunt multiple. Trebuie avute în vedere problemele generate de indecizia, incompetența şi corupția manifestată de o parte a clasei politice, după cum prezența Uniunii Sovietice la granița de răsărit, dublată de naționalismul pasionat care prezenta evreii şi marxiştii drept un pericol pentru existența statului unitar va favoriza naşterea unei mişcări organizate antisemite. Aceasta se va bucura de aderență mai ales în Moldova, expresia instituționalizată constituind-o înființarea, în 1923, a Ligii Apărării Național Creştine. Liga era condusă de profesorul universitar A.C. Cuza, redutabil orator parlamentar, cel care înființase Partidul Naționalist împreună cu Nicolae Iorga, în 1910. Principalul colaborator al lui Cuza, „patriarhul antisemitismului românesc", se va dovedi Corneliu Zelea Codreanu, iar cheia de boltă a mişcării o reprezenta antisemitismul.

Extrema dreaptă va fi însă cel mai bine ilustrată nu de profesorul Cuza, ci de discipolul său. Corneliu Zelea Codreanu, născut la 13 septembrie 1899, era înzestrat cu o deosebită capacitate de atracție asupra mase-lor şi s-a plasat pe pozițiile unui radicalism extrem. Codreanu s-a remarcat prin asasinarea, în octombrie 1924, a prefectului de Iaşi, Constantin Manciu. Procesul nu a făcut decât să consolideze o imagine deja de legendă. Achitat de curtea de la Turnu Severin, el va fi primit în triumf la Craiova şi Bucureşti, iar în drumul spre Iaşi şi-a făcut o intrare spectaculoasă în Focşani, călare pe un cal alb. În timpul detenției de la Văcăreşti el văzuse o icoană a Sfântului Mihail doborând demonul care va deveni simbolul mişcării înființate în 1927, Legiunea Arhanghelului Mihail.

Desprins de A.C. Cuza, Codreanu a fost favorizat şi de un context internațional favorabil dreptei, astfel că mişcarea lui s-a dezvoltat încet, dar sigur. Asemenea lui Mussolini şi Hitler, Corneliu Zelea Codreanu şi-a luat numele de „căpitanul". Profitând şi de erodarea partidelor tradiționale, în 1930, el a pus bazele secției politice a Legiunii, Garda de Fier. Au fost adoptate mesaje politice directe, populiste, cu impact în rândul unui electorat debusolat şi nemulțumit de efectele marii crize economice. Lozinci precum „Omul şi pogonul" sau „România românilor" au avut un

succes remarcabil. Deşi dizolvată, Garda şi-a continuat activitatea sub denumirea Gruparea Corneliu Zelea Codreanu şi, mai apoi, Partidul Totul pentru Ţară.

Fiind un partid de esenţă voluntaristă, vizând finalmente instaurarea propriei ideologii, programul său a fost gândit în consecinţă. Bazându-se în special pe puterea de pătrundere a ortodoxismului în rândurile ţărănimii, legionarii au accentuat latura mistică, mergând până la exaltare. Barbara Jelavich, reputat specialist în istoria Balcanilor, analizând programul şi activitatea legionarilor în cel de-al patrulea deceniu al secolului trecut concluziona că:

„Garda de Fier a fost singurul partid politic din Balcani cu un program asemănător cu al mişcărilor fasciste europene, care a fost capabil să atragă o masă de susţinători."

Din păcate, mişcarea nu a reuşit să folosească mijloacele oferite de cadrul constituţional pentru a-şi propaga ideile, preferând să folosească atentatul ca armă politică. Eliminarea prin forţă a adversarilor dovedeşte, mai mult decât orice, neadaptarea la jocul politic democrat. Asasinarea primului ministru liberal Ion Gh. Duca la Sinaia, la 29 decembrie 1933, privită din acest unghi, nu poate fi justificată doar ca o ripostă la o acţiune ostilă a premierului faţă de Gardă.

Cu toate acestea, legionarii vor produce o surpriză la alegerile din 20 decembrie 1937, atunci când Partidul Totul pentru Ţară a obţinut circa o jumătate de milion de voturi, respectiv 15,58% din total. Rezultatul a fost de natură să-l îngrijoreze pe regele Carol II, care încercase în prealabil să manevreze legionarii în favoarea lui. De această dată, mişcarea era pe locul trei în opţiunile electoratului, după marile partide democratice, Naţional-Ţărănesc şi Naţional-Liberal. Dacă luăm în calcul şi faptul că pe locul patru, cu 9,15% din voturi, se situa Partidul Naţional-Creştin, condus de Octavian Goga şi A.C. Cuza, tot cu o orientare de extremă dreapta, avem imaginea unei noi opţiuni a populaţiei dezamăgite de o propagandă care nu se materializase în opera de guvernare.

Privită în ansamblu, mişcarea de extremă dreapta din România, fără a constitui un bloc unitar, recrutându-şi propagandiştii cu predilecţie din rândurile preoţilor de ţară şi a studenţilor, a crescut lent, dar constant. La începutul anilor '40 ea era cu adevărat demnă de luat în seamă. Fără a fi extremişti, românii au fost atraşi de un program cu lozinci simple şi comprehensibile şi, nu în ultimul rând, de anumite realităţi economico-sociale. La toate acestea trebuie adăugată şi charisma lui Corneliu Zelea Codreanu, mai ales în mediul rural el având numeroşi adepţi.

În privința mişcării comuniste, aceasta a fost de la început influențată de lupta dintre diversele grupări din Partidul Socialist. Divizarea a afectat şi efectivele care au scăzut de la circa 150.000 de membri cât număra Partidul Socialist în 1919, la 45.000 anunțați la Congresul din mai 1921, apoi la doar 3.000 în octombrie 1922, la Congresul II de la Ploieşti. Principalele motive sunt lipsa unui discurs atractiv şi erodarea încrederii în partid chiar a muncitorilor. La aceasta au contribuit şi o serie de acțiuni subversive, condamnate de opinia publică, aşa cum s-a întâmplat în cazul sângerosului atentat de la Senat. Tonul acestor acțiuni teroriste fusese dat în Basarabia de revoluționari „de profesie", precum Pavel Tcacenko.

Congresul de constituire a Partidului Comunist din România, ca Secție a Internaționalei III Comuniste de la Moscova, s-a desfăşurat între 8 şi 11 mai 1921. Lucrările au fost întrerupte în momentul votării afilierii la Komintern, autoritățile arestându-i pe cei 438 de delegați care se pronunțaseră pentru afilierea necondiționată. „Procesul celor 279", desfăşurat la Bucureşti, în aprilie 1922, a dezvăluit conexiunile dintre Moscova şi filiala din România. Istoricul american Robert R. King nota, în sinteza privind activitatea Partidului Comunist Român că românii percepeau partidul drept instrumentul unei puteri ostile, ceea ce se va constitui în principalul obstacol în calea dezvoltării sale. De altfel, între 1924 şi 1944, comuniştii şi-au desfăşurat activitatea în afara legii.

Amenințat deopotrivă de comunişti şi legionari, regimul democrat din România va fi doborât de regele Carol II. Alegerile din decembrie 1937 i-au oferit suveranului şansa oportună pentru a-şi pune în practică planurile mai vechi de instituire a unui regim personal. Numindu-l în fruntea guvernului pe Octavian Goga, regele a manevrat astfel încât să apară ca un salvator al democrației. Calitățile şi defectele sale, puternica lui personalitate i-a fascinat pe contemporani, astfel că George Duca avea să-l caracterizeze în memorii ca fiind:

„un om plin de contradicții, a fost un bizantin autentic – primul produs al dinastiei împământenite."

Pragmatismul suveranului este pus în lumină chiar de momentul ales pentru lovitura de palat din 10 februarie 1938. Cercurile diplomatice din Franța, Anglia şi Statele Unite erau deja alertate de politica antisemită a guvernului Goga – Cuza, care la 22 ianuarie 1938 emitea un decret privind revizuirea dreptului de cetățenie obținut de evrei, interzicând cotidienele „Adevărul", „Dimineața" şi „Lupta". Astfel, destituirea lui Octavian Goga a trecut în prim-plan, umbrind faptul că regele suprimase regimul parlamentar.

Pregătită temeinic, lovitura de stat a fost chiar salutată de cercurile internaționale. Numirea patriarhului Miron Cristea în fruntea unui guvern de uniune națională era, de asemenea, o mișcare bine gândită. Rapiditatea cu care a fost textul noii Constituții, la 21 februarie, pregătit de reputatul jurist Istrate Micescu, ca și desfășurarea imediată a referendumului pentru adoptarea ei, la 24 februarie, merită subliniate. Fără îndoială, regele a știut să speculeze conjunctura internațională, să stimuleze orgolii, dovedind că stăpânea bine regulile jocului politic.

Carol II a desființat partidele politice și, pentru prima dată în România, era instituit sistemul partidului unic prin înființarea Frontului Renașterii Naționale, la 15 decembrie 1938, singura formațiune acceptată (în 1940 Frontul se va transforma în Partidul Națiunii). Orice demnitate publică va fi condiționată de înscrierea în Front. Regimul de autoritate monarhică a dat o primă și puternică lovitură ideii de democrație în România, inaugurând o serie.

Numit în fruntea guvernului într-o situație disperată, generalul Ion Antonescu a ales o soluție extremă. El l-a forțat pe Carol II să abdice în favoarea fiului său, Mihai I, căruia i-a rezervat un rol decorativ. Astfel, la 6 septembrie 1940, era inaugurată dictatura militaro-legionară. După 24 ianuarie 1941, prin eliminarea legionarilor din structurile puterii, Antonescu va prelua întreaga povară a guvernării.

Statul național-legionar, deși nu a durat nici cinci luni, a marcat o restrângere a drepturilor democratice, deja afectate de legislația anterioară. Mariajul dintre Antonescu și Legiune s-a dovedit de la început unul de circumstanță, excesele săvârșite de gardiști, răfuielile cu foștii adversari, au generat un sentiment de neliniște în rândul populației, șocată de asasinarea unor savanți de talia lui Nicolae Iorga și Virgil Madgearu.

După rebeliunea din ianuarie 1941, Antonescu a inaugurat un regim de dictatură militară, specific perioadei de război. Partidele politice erau pe mai departe interzise, iar drepturile și libertățile cetățenești drastic diminuate. Totuși, merită a fi subliniată toleranța mareșalului față de venerabilii președinți ai Partidului Național Țărănesc și Partidului Național Liberal, Iuliu Maniu și Dinu Brătianu, păstrați ca o rezervă în cazul renunțării la alianța cu Germania. Atragem atenția asupra faptului că practic, atât regimul carlist, cât și cel antonescian nu pot fi caracterizate drept fasciste.

În privința dictaturii comuniste din România, instituită în perioada 1948-1989, caracteristicile sale principale se contopesc cu cele ale sistemului impus de Moscova în întreaga Europă de Est. Țara noastră a par-

curs etapa „democrat – populară" respectând, în linii generale, planul conceput şi pus în practică de Kremlin pentru tot spaţiul controlat cu ajutorul Armatei Roşii. Practic, într-un interval relativ scurt, orice formă de opoziţie a fost înlăturată, evenimentele precipitându-se după semnarea tratatului de pace de la Paris din 10 februarie 1947. După ce partidele mari, naţional – ţărănesc şi liberal au fost reduse la tăcere şi s-a renunţat la colaborarea cu gruparea dizidentă a lui Gheorghe Tătărescu, abdicarea regelui Mihai la 30 decembrie 1947 a venit oarecum firesc. Proclamarea Republicii Populare Române deschidea un nou capitol din istoria României.

Desigur, rolurile jucate de Gheorghe Gheorghiu-Dej şi Nicolae Ceauşescu dau culoare aparte cazului românesc. După ce în primii ani regimul de la Bucureşti s-a remarcat prin aplicarea fără crâcnire a unui stalinism dur, marcat de arestarea în masă a opozanţilor şi de măsurile luate în sfera economică şi socială, situaţia se va schimba treptat prin aplicarea unei noi linii politice. Independenţa afişată în raport cu Uniunea Sovietică după retragerea Armatei Roşii în 1958, manifestată prin declaraţia din aprilie 1964 şi eliberarea deţinuţilor politici îi va oferi lui Gheorghiu-Dej posibilitatea să se afirme şi ca un lider reformator. Moartea conducătorului, suspectă pentru mulţi, îl va propulsa în fruntea partidului pe Nicolae Ceauşescu.

Dornic de afirmare, acesta va continua în primii ani linia iniţiată de Gheorghiu-Dej, manifestând o deschidere remarcabilă în relaţiile cu ţările occidentale şi Statele Unite. România era primul stat socialist care stabilea relaţii cu Germania Federală şi era vizitată de preşedinţii american Richard Nixon şi francez Charles de Gaulle, menţinând relaţii cordiale atât cu Israelul, cât şi cu ţările arabe. Condamnarea intervenţiei trupelor Tratatului de la Varşovia în Cehoslovacia, în 1968, reprezintă o culme a carierei politice a lui Nicolae Ceauşescu.

Desigur, o atenţie aparte trebuie acordată manierei în care s-a ajuns la falimentul regimului Ceauşescu, la involuţia acestuia de la statutul de lider rebel în „lagărul socialist" la cel de opozant deschis faţă de reformele iniţiate de Gorbaciov după 1985. Totul a început imediat după momentul 1968, anul 1971 – după vizita lui Ceauşescu în China şi Coreea de Nord – fiind considerat de mulţi specialiştii momentul ce a consemnat începutul declinului ireversibil. Decizia luată în 1981 de a plăti datoria externă a ţării, cifrată la circa 11 miliarde de dolari, nu a făcut decât să accentueze caracterul nepopular al regimului, rolul jucat de Elena Ceauşescu contribuind la precipitarea sfârşitului dictatorului.

Scopul principal al unui astfel de curs nu poate fi decât acela de a trage concluziile de rigoare, după analizarea cauzelor şi a consecinţelor instaurării regimurilor totalitare, astfel încât democraţia – dincolo de toate neajunsurile ei – să fie înţeleasă şi aplicată în cunoştinţă de cauză.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Banu, Florian, Liviu Ţăranu, *Aprilie 1964 – „Primăvara de la Bucureşti". Cum s-a adoptat „Declaraţia de independenţă" a României?*, Bucureşti, 2004.

Berdiaev, Nikolai, *Originile şi sensurile comunismului rus*, Cluj-Napoca, 1994.

Bruhis, Mihail, *Rusia, România şi Basarabia. 1812. 1918. 1924. 1940*, Chişinău, 1992.

Ciupercă, Ion, *Totalitarismul – fenomen al secolului XX*, Iaşi, 1995.

Câmpeanu, Pavel, *The genesis of the stalinist social order*, New York, 1988.

Collotti, Enzo, *Germania nazistă*, Bucureşti, 1969.

Djilas, Milovan, *The new class. An analyses of the communist system*, Londra, 1966.

Dumitrescu, Constantin, *Cetatea totală. Comunismul despuiat de legende*, München, 1982.

Fest, Joachim, *Stăpânii celui de-al treilea Reich*, Bucureşti, 1969.

Frunză, Victor, *Istoria comunismului în România*, Bucureşti, 1999.

Ioanid, Radu, *Evreii sub regimul Antonescu*, Editura Hasefer, Bucureşti, 1998.

Ionescu, Ghiţă, *Comunismul în România*, Bucureşti, 1994.

Onişoru, Gheorghe, *Instaurarea comunismului în România*, Bucureşti, 2002.

Tismăneanu, Vladimir, *Noaptea totalitară. Crepusculul ideologiei radicale în secolul XX*, Bucureşti, 1995.